

ЗЛОЧИН ЯК АКТ ВОЛЕВІЯВЛЕННЯ ОСОБИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ ПРОЗІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

У статті подається авторське осмислення специфічного бачення українськими філософами та письменниками XIX – початку XX століть психології злочину в контексті проблематики свободи вибору.

Ключові слова: злочин, покарання, психологія злочину, свобода вибору.

У вітчизняній кримінально-правовій літературі провідна роль при витлумаченні поняття вини відводиться психологічній теорії вини. Мається на увазі акцентування на психологічному ставленні особи до вчинюваної дії чи бездіяльності та її наслідків, виражене у формі умислу чи необережності. У цьому контексті йдеться про психічний акт як такий, що в нього певною мірою входять два елементи (аспекти) – інтелектуальний та вольовий. Останній розглядається у співвідношенні з вольовим зусиллям, завдячуючи якому людина може контролювати свою поведінку, керувати своїми діями, підпорядковувати їх соціальним нормам поведінки, стримувати (гальмувати) спонукання, що суперечать цим нормам [1, с. 40]. Однак вольове зусилля має певний стосунок і до акту здійснення людиною вибору. Своєю чергою волевиявлення особи як її особистий вибір неможливо осмислювати, оминаючи філософську проблему «свободи волі», «вільної волі» тощо.

Проблема злочину як акту волевиявлення особи пов'язана з важливим науковим завданням, націленим на виявлення передумов відповідальності. У філософії права у цьому контексті насамперед виокремлюється питання щодо того, чи можна вважати злочин результатом волевиявлення (у розумінні особисто-

го вибору людини), якщо припустити існування Фатуму чи Божого Передбачення. У науці кримінального права в цих параметрах логічний наголос здійснюється на проблематиці свободи вибору як передумови відповідальності, а в юридичній психології – на вольовому зусиллі при здійсненні вибору. Нас цікавлять усі три іпостасі цієї проблеми. Це дасть можливість вийти на результати, що сприятимуть осмисленню поняття «вини» у параметрах не лише науки кримінального права, а й психології та філософії права.

Проблема злочину як акту волевиявлення особи піднімалась Платоном, Арістотелем, Цицероном, св. Августином, Тертуліаном, Томою Аквінським, Васи́лієм Великим та іншими мислителями. На шляхах розв'язання цієї проблеми філософами доби Античності, епохи Середньовіччя, Відродження тощо автор зосереджувався у попередніх публікаціях [2; 3]. Історичний розвиток цієї проблеми був предметом зацікавлення О. Лосєва, Ф. Кессіді, В. Ларіонової, С. Сливки, А. Бачиніна, А. Пашука, А. Карася, Н. Горбач, Т. Гундорової, А. Швець та ін. Однак поза увагою залишалася українська психологічна проза, яка містить у собі філософськи та психологічно значиму інформацію. Відтак, маємо на меті виявити специфіку потрактування злочину в українській психологічній прозі XIX – початку XX століть.

І. Франко в примітках до діалогу Лукіана «Розмова у царстві мертвих» зауважував, що «коли людині відняти вільну волю, то тим самим на цьому втрачає поняття доброго і поганого, провини і заслуги, справедливості і успіху, оскільки все залежить від незбагненої і злобної тиранії» [4, с. 17–18]. Ці міркування так чи інакше знайшли своє відображення у прозі письменника, особливо – у творі «Перехресні стежки», де йдеться про вбивство Регіною свого чоловіка.

У Регіні бажання вбити чоловіка виникло внаслідок постійних принижень, останньою краплею з-посеред яких виявилось те, що Стальський «з усього розмаху вдарив її в лице – раз, і

другий, і третій...» і «нахилившись до неї, плюнув їй у лице» [5, с. 418].

Саме в цей момент відбувається метаморфоза, яка перетворює Регіну з лагідної, вразливої жінки на холоднокровного потенційного вбивцю. Свідченням цих змін є те, що обличчя Регіни уподібнюється до лица Медузи, котра, як відомо з античної міфології, уособлює жінку-вбивцю («Те лице виглядало страшно – з слідами колишньої краси, оббрукане кров»ю, бліде і з несамовито блискучими очима, воно виглядало, як лице Медузи») [5, с. 419].

Певний час Регіна «стоїть німа, недвижна. Не думає нічого. Витріщеними очима вдивляється в полум'я лампи, але не бачить нічого довкола себе...» [5, с. 420]. Очевидним є те, що йдеться про «межову» ситуацію, себто про перебування героїні на «межі», переступ якої мав би означати трансформацію внутрішнього стану в дію. Для реалізації такого переступу бракує лиш незначного поштовху. Саме у цей момент й заявляють про себе вібрації ірраціонального характеру. Наголосимо, що це відбувається лиш після того, як деформований психотравмою емоційний фон засвідчує готовність Регіни до вбивства.

Регіна чує «рев хуртовини знадвору» і «легкий стук до вікна» (з українських народних повір'їв відомо, що так стукає «нечистий»). Вона обертається на звук, і таким чином наче відгукується на поклик темноти й хаосу. Мовби підкоряючись цьому поклику, її погляд відразу ж вихоплює з інтер'єру предмети, які тепер уже постають в тій іпостасі, що відповідає її психологічному стану: «... вона помалу обернула лице – і її очі спинилися на отворенім кресенсі. На полиці кресенсу лежав сікач, яким вона нині рано колола цукор, і молоток. Вона зупинилася очима на тих предметах... [5, с. 421].

Відчувається, що бажання Регіни позбутися чоловіка переростає в конкретний намір щодо його вбивства. І лише в той момент, коли стає зрозумілим, що в глибині її душі відбулося внутрішнє прийняття рішення, почувся «зично над ухом чужий,

брутальний голос... Вона напружила слух, напружила застанову і зрозуміла, що сей голос говорив у нутрі її душі, на дні серця. Вона перелякалася страшенно, бо чула, що там устає якась нова, грізна сила, незалежна від її волі, сильніша від неї. Ще хвилю вона мовчки, німо боролася з тою силою, але та сила була брутальна, непоборима» [5, с. 421].

Почутий Регіною «голос» начебто прийшов ззовні, однак заявив про себе не як зовнішня наказова сила, а як ретрансляція внутрішнього стану героїні, і в такий спосіб став чинником трансформації наміру у злочинну дію. Відтак, Регіна «простується, сміло йде до стола, легенько прикладає вістря сікача до тім'я Стальського – рука її не тремтить – підносить праву з молотком – і швидко щосили чотири рази б'є по тупім краю сікача. Сікач, широкий на добру долоню, весь, аж по тупий край, затонув у мізку... Голова вдарилася до помоста, сікач вискочив із рани, за сікачем потекла кров, змішана з мозком» [5, с. 422].

Отже, йдеться про потрактування «злочину» як волевиявлення особи навіть за тієї умови, що злодіяння начебто відбувається зі спонуки потойбічних сил, оскільки останні виступають не в ролі імперативу, а як чинник трансформації самостійно прийнятого рішення в конкретну дію.

На нашу думку, продемонструвавши, що злочин людини, яка, здавалось би, діє за наказом потойбічних сил, насправді є об'єктивацією її самостійного рішення, І. Франко, який був чудово обізнаний з юриспруденцією, переконливо показав, що злочин є формою особистого волевиявлення людини, а відтак, за допомогою літературних засобів сформував філософський вектор, спрямований у юридичний простір.

Ця тема знаходить своє продовження в оповіданні І. Франка «Як Юра Шикманюк брів Черемош». Йдеться про Шикманюка, в якого визріває намір стосовно вбивства людини, що залишила його без засобів до існування. Допоки Шикманюк, повертаючись до села, розмірковував над цим питанням,

«по обох його боках, невідступно крок у крок із ним, ішли два велетні, вищі головами над смереки, а незримі смертним очам» [6, с. 415]. Мовиться про Білого ангела, який начебто мав на меті відвернути Юру від вбивства, та Чорного демона, зацікавленого у тому, аби злочин стався. З їх бесіди стає зрозумілим, що ані Білий ангел не може відвернути Шикманюка від вбивства, ні Чорний демон не здатен примусити чоловіка здійснити злочин. «Я тут не борець, – заявляє у зв'язку з цим демон, – не переможець, а тільки інтелігентний свідок, математик, що підводить суму, та іноді ... *tertius gaudens* ... (третій, що радіє)» [6, с. 415–416].

Очевидним стає, що, попри зацікавленість Білого ангела та Чорного демона у вигідному для них перебігу подій, ані перший, ні другий не в стані нав'язати людині свою волю. З наступних перипетій випливає, що ангел та демон лише здатні вплинути на обставини, з врахуванням яких людина самостійно вирішує, як їй вчинити.

Отже, наявне явище, коли зовнішні обставини приймають той чи той характер відповідно до глибинних властивостей індивідууму. Саме від них, незалежно від ситуативних емоційних нашарувань, залежать і рішення, і вчинок особи. У такий спосіб І. Франко знову ж таки вирішує проблематику «злочину» як результат вільного вибору людини.

Важку внутрішню боротьбу, яка відбувається в людині, котра задумала скоїти злочин, зобразив І.Франко у творі «На дні». Потенційний убивця (Бовдур) довго вагається, придивляється до своєї жертви і все-таки кидається на неї з ножем. І, хоча через хвилю він уже шкодує про це, однак не в стані повернути назад вже реалізоване прийняте рішення: «Насеред казні, підпливаючи кров'ю, лежав труп Андрія, а коло нього, нахилений, клячів Бовдур і мочив руки в його крові... Він клячів над трупом і вдивлювався в його бліде, ще й по смерті хороше лице. І дивна зміна робилася в Бовдуром. Його власні риси, бачилось, м'якли, лагіднілі... З очей щез гнилий блиск світячого порохна...

Понурі, гнівні складини на чолі вирівнювались... Здавалося, немов наново людський дух вступає в те тіло, що досі було мешканням якогось біса, якоїсь дикої, звірячої душі. І нараз сльози градом покотилися з Бовдурових очей... Він лицем припав до кровавого Андрієвого лица і важко-важко заривав.

– Братчику мій! Що я зробив з тобою! За що я тебе віку збавив? Свята, ясна душечко, прости мені, нелюдови! Що я зробив, що я зробив! Господи, що я зробив!..» [7, с. 316–317].

В іншому оповідання І. Франка («Ріпник») злочин фігурує як такий акт власного волевиявлення людини, що має своїм наслідком покарання не лише за юридичним, а й Божим правом. Зокрема, йдеться про вбивство Ганкою своєї суперниці Фрузі. Так, після вчинення злочину Ганка вже по кількох тижнях «поблідла, пожовкла, змарніла. Її знов учепилися страхи, вона не могла сама спати, зривалася вночі, кричала, розщибала собою» [8, с. 97]. Зрештою, образ вбитої Ганки починає переслідувати Фрузю: «... Ой, лізе, лізе! Ой, простягає руки! Ой, ловить мене! Держить! Не пускає! Ой, ой, ой! Ратуйте!.. Адить, рука зовсім обігніла з м'яса, сама кість, а держить, мов у кліщах!.. Якби ви знали, яка вона страшна! Вся кров у мені ледом стинається! Не можу дивитися на неї, а мушу. Щось мов приковує мої очі до неї... Ой, я окаянна! Ой, я проклята!..» [8, с. 106].

Навіть шандарі, які прийшли заарештовувати Ганку, котра «по довгих безсонних днях і ночах перший раз спала глибоким, майже мертвецьким сном», «зирнувши на труп'яче, висухле Ганчине лице, зіссане страшною внутрішньою мукою, не мали серця будити її... – Ну, ну, нехай спить, – мовив стиха війт. – Ми підождемо надворі» [8, с. 110].

За цих обставин пророчими виявляються промовлені напередодні до Ганки слова баби Орини: «... Видиш, ти гадала, що утайш усе. І що тобі з того, що утайла перед людьми, коли ж бог усе знає. Бачиш, він діткнув тебе своїм пальцем, і що з тебе ніні! Адже ж хоч би тебе були повісили на шибениці, то не було би й десятої часті тої муки, що ти перетерпіла досі» [8, с. 106].

Отже, у І. Франка внутрішнє покарання виступає одним із проявів покарання за Божим правом. Однак це не означає, що злочинець, покараний за Божим правом, не зазнає покарання відповідно до законодавчого права. Інша річ, що внутрішнє покарання виявляється страшнішим, аніж те, що призначене за законом.

Ця тема знаходить своє продовження у драмі Степана Васильченка «Чарівниця», у якій головна героїня (Мар'яна) вбиває свого брата на догоду коханому. На перший погляд, Мар'янин злочин – результат психологічного примусу. Адже саме так виглядає її реакція на наполягання Сербина щодо того, аби вона вбила брата: «Не говори... Не зводь мене з розуму, не дивись на мене, бо своїми очима вливаєш ти в мою душу якусь холодну отруту... у мене в голові туманіє... Куди ж ти! Ти душу взяв мою... Розум одійняв... Я твоя... Своєї волі нема у мене... Що хочеш все зроблю... Ти, як той чарівник, заставляєш мене робить те, чого сам хочеш! Хіба не ти вселив у мене сей грішний замір? Хіба не ти і чарів нараяв мені? Тепер я і не знаю, що мені робити з тими чарами – чи самій випити, чи брата підодждати...» [9, с. 37].

Тим не менш, сцена, в якій Мар'яна холоднокрівно вбиває брата, наполягаючи на тому, аби він випив отруєне пиво, переконує, що вбивство відбувається за її власним рішенням. Залишившись наодинці (тобто в обставинах, коли ніхто не здійснює на неї жодного психологічного тиску), Мар'яна перебуває у так званій «межовій ситуації», коли саме від неї (і ні від кого іншого) залежить, чи здійснить вона переступ: «Наближається година... страшная година... Ще я чиста душею, а що тоді буде? Братуку мій любий! Ти на тім світі Богові пожалієшся, що твоя сестра хуже гадини злої... А як люблю я тебе, братуку мій!.. Ой, голова кружиться... Пойду в Сербівщину, а там таке, таке щастя, що і вмерти з ним... Я люблю його, я жить, я любить хочу!.. А без його темно, темно – без його, як в могилі... Прощай, брате! Не сестра я тобі, прощай, мамо, про-

щайте, подруги! Прощайте, добрії люди! Сербине, твоя я!.. Навіки!.. Навіки!! [9, с. 43].

Очевидним є те, що Мар'яна приймає самостійне рішення. Внутрішньо переступивши межу, вона вже стає зовсім іншою людиною – холоднокровним убивцею, позбавленим жалю та сумнівів. Відтак, коли, отруївши брата, вона промовляє: «Прости мене... не суди: я волі не мала, я розум потеряла [9, с. 49]», це вже звучить як пуста фраза, оскільки очевидним є те, що вчинене нею вбивство є актом власного волевиявлення. Саме про це й говорить старий козак Іван: «Встань, дитино нерозумная! Загубила ти сама себе... Суровий закон... Він не знає милосердя, він не має серця... Через людську кару, може, минеш ти страшною кари небесної...» [9, с. 56–57].

У малій прозі тема злочину як волевиявлення виразно прозвучала й в оповіданні Михайла Коцюбинського «Persona grata»: «Одної ночі прийшов до нього той, що залишив на спомин великі очі. Сів на постелі край ліжка, там, коло ніг, і межи ними почалась розмова.

В і н. За що ти мене вбив ?

Л а з а р. Хіба я знаю? Звеліли.

В і н. Неправда. Хіба можна звеліти комусь забити, коли він сам не схоче... [10, с. 212].

Саме через те, що ті вбивства, на здійснення яких погодився Лазар, були його власним рішенням, душа ката не має спокою. Душу Лазаря мучать замордовані ним жертви. Він не може спати, бо бачить їх очі і чує їх голоси:

Л а з а р. Не дивися на мене! Забери очі... чуєш, ти! Чуєш!

В і н. Ні, буду дивитись на тебе. Приліплю очі на твої груди і буду крутити ними, аж допоки не влізуть у серце...

Л а з а р. Ти думаєш – легко мені? Втомився я дуже... душею і тілом. І ссе мене щось коло серця... Не дивися ж на мене... забери очі... чуєш, що кажу: забери очі...

Але той не забрав: одділилися очі, страшні, великі, з яких кричали смерть і життя, поплили в повітрі і тихо сіли йому на

груди. І Лазар чув, як крутились на однім місці та вазили в груди все глибше, глибше...» [10, с. 212].

В іншому творі М. Коцюбинського («Помстився») головний герой (так само, як і Ганка у «Рішнику» І. Франка) перебуває в «межовій» ситуації. Він хоче, щоб його суперник загинув, бажає йому смерті. Однак, коли йдеться про здійснення вибору, відмовляється від вчинення злочину: «... Глянувши на п'яного ворога, що, засипаючи, тільки тулубом лежав на суходолі, а ногами в воді, він з огидою відвернувся і сливе вибіг на прикрий берег.

– Хай вода свята помститься на мою кривду! Хай вона забере тебе!.. – казав Свирид до себе, важко відсапуючи. – Він хотів бігти, але зупинився. Сливе над самим вухом його розтявся пронизливий свист і, погрюкуючи та мигтячи осяяними вікнами, промчався потяг, перепиняючи Свиридові дорогу. За цю хвилину в душі Свиридовій зчинилась боротьба. Його серце то гвалтом намагалось помсти, то страхалось запропастити життя людське. Боротьба та тяглась одну йно хвилину; якесь почуття взяло, мабуть, гору, перемогло, бо Свирид вернувся до Дунаю... на превелику силу витяг з води Луку» [12, с. 150].

Проблему вини в контексті теми злочину як волевиявлення особи піднімає й Микола Костомаров у творі «Сорок років». Його головний герой стоїть перед вибором – здобути необхідні йому для одруження гроші шляхом вбивства чи довготривалої праці. Він обирає перше і перетворює своє життя на суцільне покарання.

Отже, специфіка потрактування злочину у психологічній прозі XIX – початок XX століть полягає у тому, що злочин виступає як акт волевиявлення особи, результат її вільного вибору. У цьому контексті навіть якщо й піднімається проблематика фатальності, то йдеться про таку неминучість, котра, хоча й призначена долею, втім визначена індивідуальними особливостями людини. В такому випадку рішення фатуму, втручання потойбі-

чних сил тощо фактично виступають фактором переходу внутрішніх якостей людини у її зовнішні дії.

Українська психологічна проза XIX – початок XX століть містить інформацію, яка може використовуватись і психологами, і юристами. Дослідження філософських та психологічно значимих прозових текстів того часу крізь призму семіотики відкриває перспективи для ефективного застосування герменевтичного підходу при осмисленні не лише психології злочину, а й таких понять, як «вина», «примус», «насилення» та ін. У перспективі такий підхід здатен сприяти виявленню інваріантів категорій. Це має важливе значення для усунення комунікативних розривів між юристами, психологами та філософами в процесі дослідження категорій, що здатні функціонувати у полінауковому просторі.

---

1. Вереша Р.В. Поняття вини як елемент змісту кримінального права України / Р.В. Вереша. – К.: Атіка, 2005. – 224 с.

2. Мельничук Н.Ю. Категорії «злочин та покарання» в європейській філософській традиції / Н.Ю. Мельничук. – Львів: Край, 2009. – 360 с.

3. Мельничук Н.Ю. «Право на покарання» в контексті проблематики фаталізму / Н.Ю. Мельничук // Практична філософія. – 2008. – № 2. – С. 106–109.

4. Франко І. Лукіан і його епоха / Іван Франко // Іван Франко // Зібрання творів: у 50 т. [упор. та коментарі В.С. Горського, В.Д. Литвинова, Г.М. Чабан]; Ін-т літ-ри ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 45: Філософські праці. – С. 7–23.

5. Франко І. Перехресні стежки / Іван Франко // Іван Франко. Твори: в 20 т. / [ред. кол. О.Є. Корнійчук, О.І. Білецький, П.С. Козланюк та ін.]. – К.: Вид-во худ. літ-ри, 1950. – Т. 7. – С. 185–443.

6. Франко І. Як Юра Шикманюк брів Черемош / Іван Франко // Іван Франко. Твори: в 20 т. [ред. кол. О.Є. Корнійчук, О.І. Білецький, П.С. Козланюк та ін.]. – К.: Вид-во худ. літ-ри, 1950. – Т. 4. – С. 399–443.

7. Франко І. На дні / Іван Франко // Іван Франко. Твори: в 20 т. / [ред. кол. О.Є. Корнійчук, О.І. Білецький, П.С. Козланюк та ін.]. – К.: Вид-во худ. літ-ри, 1950. – Т. 1. – С. 270–317.

8. Франко І. Ріпник / Іван Франко // Іван Франко. Твори: в 20 т. / [ред. кол. О.Є. Корнійчук, О.І. Білецький, П.С. Козланюк та ін.]. – К.: Вид-во худ. літ-ри, 1950. – Т. 1. – С. 76–111.

9. Васильченко С. Чарівниця / Степан Васильченко // Степан Васильченко. Твори: у 3 т. / упоряд. і примітки Б.А. Деркача та В.А. Костюченка. – К.: Дніпро, 1974. – Т. 3. – С. 7–57.

10. Коцюбинський М.М. Persona grata / Михайло Коцюбинський // Михайло Коцюбинський. Твори в трьох томах. – К.: Дніпро, 1979. Т. 2. – С. 202–217.

11. Коцюбинський М.М. Помстився / Михайло Коцюбинський // Михайло Коцюбинський. Твори в трьох томах. – К.: Дніпро, 1979. – Т. 1. – С. 142–153.

Мельничук Н.Ю. Преступление как акт волеизъявления в украинской психологической прозе XIX – начала XX веков.

В статье рассматривается специфика видения украинскими философами и писателями XIX – начала XX веков психологии преступления в контексте проблематики свободы выбора.

Ключевые слова: преступление, наказание, психология преступления, свобода выбора.

Melnichuk Natalia. The «crime» on the background of problem possibility of choice in Ukrainian philosopher's prose XIX – beginning XX century.

The article deals with the author's understanding of the specific vision of the psychology of crime in the context of the problem of freedom of choice by the Ukrainian philosophers and writers of the 19th and the beginning of the 20th century.

Key words: crime, punishment, psychology of crime, freedom of choice.

